

FARZ

(الفرض)

Mükelleften yapılması
kesinlikle istenen fiil anlamında
fıkıh usulü terimi.

Farz masdar olarak "sert bir şeyi kертmek, kesip parçalara ayırmak; bir şeyi belirlemek, kesinleştirmek", isim olarak da "belirlenmiş, kesinleştirilmiş şey, pay, nasip" gibi mânalara gelir. Fıkıh usulünde dinin mükelleften yapılmasını kesin ve bağlayıcı şekilde istediği fiili ifade eder. Fıkıhta farz (çoğulu *fürûz*) ve *farîza* (çoğulu *ferâiz*) kelimeleri, bu tür dinî görevlerin yanı sıra "belirli miras payı" ve "evlenme akdi gereği kadına ödenen mehir" anlamlarında da kullanılır. Çeşitli fiil kalıplarıyla âyet ve hadislerde geçen kelime Kur'an'da yalnız *farîza*, hadislerde ise hem farz hem de *farîza* şeklinde yer alır (bk. M. F. Abdülbâkî, *el-Mu'cem*, "frz" md.; Wensinck, *el-Mu'cem*, "frz" md.).

Fıkıh usulünde dinen yapılmasının istenip istenmemesi açısından taksime tâbi tutulan mükellefe ait fiiller içinde (bk. HÜKÜM) yapılması kesin ve bağlayıcı tarzda istenenlere farz veya vâcip denilmiştir. Bir fiilin yapılmasının kesin ve bağlayıcı tarzda istendiğini gösteren delil kati ise Hanefîler bunu farz, zannî ise vâcip terimiyle ifade ederler. Meselâ kesin delillerle sabit olan ramazan orucu, abdestte yüzün yıkanması, namazda rûkûa gitme gibi yükümlülükler farz olarak; vitir namazı, fitır sadakası, namazda özellikle Fâtiha'nın okunması gibi yükümlülükler vâcip olarak nitelendirilir. Fakihlerin çoğunluğuna göre ise şâriin talebini ortaya koyan delillerin kati ve zannî kısımlarına ayrılması bu talebin sonucunu iki ayrı terimle ifade etmeyi gerektirmez, buna göre farz ile vâcip eş anlamlı kavramlardır. Ancak çoğunluğun görüşünü benimseyen bazı müellifler, kendilerinin farz ve vâcibin eş anlamlı kullanımını kati delille sabit durumlara tahsis edip zannî delille sabit durumlar için sadece vâcip terimini kullandıklarını belirtirler (meselâ bk. Tûfî, I, 276). Buna karşılık Hanefî âlimlerinden bazan vâcip kelimesi farzı da içine alacak şekilde kullanıldığı gibi ameli yünden bağlayıcılık vasfı dikkate alınarak vâcipten "ameli farz", inkârî küfre yol açtığı için farzdan da "itikadî farz" diye söz edilir. Yine farz kavramı, "yokluğu halinde geçerliliğin ortadan kalkacağı durum veya

fiil" anlamında kullanıldığında bazan kati delille sabit olmayan fiilleri de kapsar ve buna "zannî farz" denir. Meselâ gusûlde ağzın ve burnun yıkanmasının farziyeti böyle bir hükümdür. Öte yandan yasaklanan fiile ilişkin delil kati ise bu fiilin terk edilmesi de farz olarak nitelendirilir.

Ahmed b. Hanbel'den farz ve vâcip kavramlarının içeriği konusunda iki farklı görüş nakledilmiştir. Daha sağlam bulunan rivayete göre Ahmed b. Hanbel bu konudaki çoğunluğun görüşünü benimsemiştir. Diğer bir rivayete göre ise farz, yapılmasının gerekliliğine vâcibe nisbetle daha kesin nazarıyla bakılan durumları ifade eder. Meselâ ondan gelen rivayetlerin birinde fitır sadakasının, abdestte ağza ve burna su vermenin Hz. Peygamber tarafından farz kılındığı ifade edilmiş, böylece Ahmed b. Hanbel'in fikhî düşüncesinde farz ile vâcibin eş anlamlı kabul edildiği sonucuna ulaşılmıştır. Diğer rivayette ise onun bu gibi durumlarda farz kelimesini kullanmaya cesaret edemediği belirtilmiş, buradan da sünnetle sabit hususları vâcip olarak nitelendirdiği neticesi çıkarılmıştır.

Hanefî fıkıh usulü eserlerinde farz ve vâcibin sonuçları şöyle özetlenir: Bu fiilleri Allah'ın buyruğuna uyma iradesiyle yerine getirenler dinen övgüye lâyık kabul edilir ve sevaba hak kazanırlar. Farzı inkâr eden dinden çıkmış olur, geçerli mazereti olmaksızın terkeden ise fâsık durumuna düşer. Vâcibi inkâr eden dinden çıkmaz, haber-i vahidi hafife aldığı için terkeden fâsık kabul edilir; yorumdaki ictihad farklılığı sebebiyle yerine getirmeyen ise fâsık sayılmaz. Her iki fiili mazereti olmaksızın terkeden dinen kınanmaya ve uhrevî cezaya müstehak olur.

Hanefîler'in dışında kalan usul-i fıkıh âlimleri, gerek farz gerekse vâcibin, yapılması kesin ve bağlayıcı tarzda istenen fiilleri ifade ettiği hususundaki ittifak göz önünde bulundurarak bu konudaki terim farklılığının öze ilişkin değil lafzî olduğunu belirtirlerse de Hanefî âlimlerince farz ve vâcip olarak nitelendirilen durumlar arasında itikadî açıdan olduğu gibi ameli yünden de sonuç farklılığı bulunduğu göz ardı edilmemelidir. Şöyle ki: Her iki fiilin mazeretsiz terki kişiyi uhrevî cezaya müstehak kılsa da vâcibin terki farzın terkine nisbetle daha hafif bir kusur sayılır. Yine ibadetlerde farzın terki halinde bunun aynen tekrarlanması dışında bir yol öngörülmezken vâcibin terki durumunda bunun baş-

ka bir şekilde (meselâ namazda sehiv secdesiyle, hacda ceza kurbanı ile) telâfi edilmesi kabul edilmiştir. Öte yandan Hanefîler'in vâcip olarak niteledikleri fiillerin çoğunluğa göre daima -farzın eş anlamlısı olmak üzere- vâcip çerçevesinde düşünülmüdüğüne de işaret etmek gerekir. Meselâ vitir namazı, kurban gibi fiiller Hanefîler tarafından vâcip olarak nitelendirilirken bu konulardaki dinî talep kesin ve bağlayıcı nitelikte kabul edilmediğinden çoğunluk tarafından men-dup (sünnet) sayılmıştır.

Bazı klasik kaynaklarda ferâiz kelimesi, ister öğle namazının dört rek'at oluşu gibi buyruk, ister şarabın haramlığı gibi yasak türünden olsun, dinin kesin hükümlerini ifade eden geniş kapsamlı bir kavram olarak da kullanılmıştır.

Usul âlimleri "vâcip" başlığı altında, vâcibin değişik açılardan taksimi başta olmak üzere farz ve vâcip kavramlarını ortaklaşa ilgilendiren birçok konuyu geniş biçimde ele almışlardır (bk. VÂCİP).

BİBLİYOGRAFYA :

Lisânü'l-‘Arab, "frz", md.; Tehânevî, *Keşşâf*, "frz" md.; M. F. Abdülbâkî, *el-Mu'cem*, "frz" md.; Wensinck, *el-Mu'cem*, "frz" md.; Şâfiî, *er-Risâle*, s. 1556-1559; a.mlf., *Cimâ'ü'l-‘ilm (el-Ümm'ün VII. cildinin kenarında)*, s. 257-258; Pezdevî, *Kenzü'l-vüçûl*, II, 300-302, 303-307; Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, I, 65-74; Tûfî, *Şerhu Muhtaşari'r-Ravza* (nşr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî), Beyrut 1407/1987, I, 265-352; Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, İstanbul 1308, II, 300-302, 303-308; Adudüddin el-İcî, *Şerhu Muhtaşari'l-müntehâ*, Bulak 1316, I, 225-247; İzmîrî, *Hâşiyetü Mir'âti'l-uşûl*, İstanbul 1309, II, 389-390; İbn Abdüşşekûr, *Müsellemü's-sübât*, I, 57-111; Hâdimî, *Menâfi'ü'd-dekâ'ik Şerhu Mecâmi'i'l-hakâ'ik*, İstanbul 1273, s. 260-261; Bahrülülûm el-Leknevî, *Fevâtihu'r-rahamût*, I, 57-111.

İBRAHİM KÂFİ DÖNMEZ

FAS

(المملكة المغربية)

Afrika'nın kuzeybatısında
İslâm ülkesi.

I. FİZİKİ ve BEŞERİ COĞRAFYA

II. TARİH

III. KÜLTÜR ve MEDENİYET

İslâm dünyasında Mağrib ülkelerinden el-Mağribü'l-aksâ veya Ceziretü'l-Mağrib, Batı dünyasında Atlas ülkelerinden Maroc (Morocco) isimleriyle tanımlanır. Bugün resmî adı el-Memleketü'l-Mağribiyye'dir. 1985'te 22.900.000 olan, 1992'de 26.239.000'e ulaşan nüfusu ile Kuzey Afrika'nın en kalabalık devletidir. 1987'de Avrupa Topluluğu'na girmek için

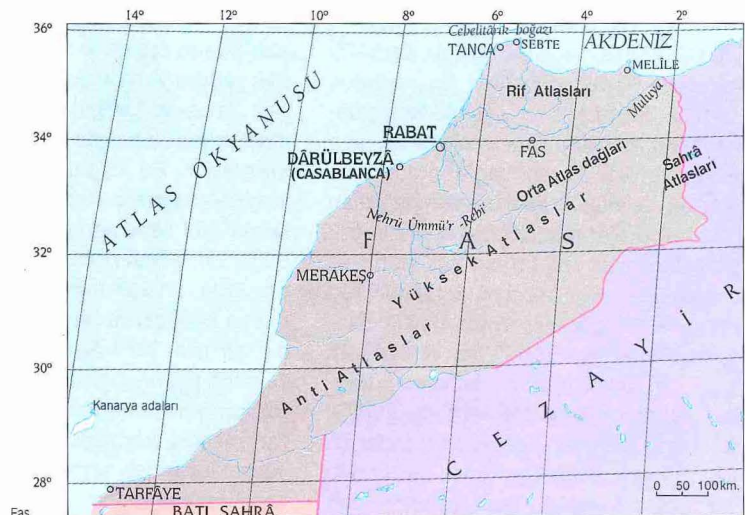
başvuran Fas meşrutî krallıkla yönetilir. Başşehri, Atlas Okyanusu kıyısının kuzey kesiminde bulunan Rabat'tır.

Fransa'nın hâkimiyetinden kurtularak bağımsızlığını kazandığı 1956 yılında, güneyde Dirâ' vadisi ile sınırlanan ve esas itibariyle Atlas ülkeleri olarak bilinen coğrafi bölgenin sınırları içinde kalan 458.730 km² bir alanı kaplıyordu. İspanyollar'ın 1976'da Batı Sahrâ'dan çekilmeleri üzerine bu eski sömürge toprakları önce Fas ve Moritanya arasında paylaşılmış, fakat 1979'da Moritanya kendi payına düşen kesimi terkedince 252.120 km²'lik yer kaplayan bütün Batı Sahrâ Fas tarafından ilhak edilmiş ve bu suretle ülkenin yüzölçümü yaklaşık 1 / 3 oranında artarak 710.850 km²'ye çıkmıştır. Bugünkü Fas toprakları kuzeyde Akdeniz kıyısından (İspanya'nın elinde tuttuğu Melile ve Sebte hariç), güneyde Yengeç dönencesinin ötesindeki Cabo Blanco yarımadasına kadar, kuş uçuşu 2200 km. boyunca uzanan ortalama 400 km. genişliğinde bir şerit görünümündedir. Bu şerit kuzeyde Akdeniz (kıyı uzunluğu 512 km.), batıda Atlas Okyanusu (kıyı uzunluğu 2934 km.), güneyde Moritanya ve doğuda Cezayir ile sınırlanmıştır. Bu yayılış alanı ve konumu bakımından Fas, gerek tabiat şartları gerekse beşerî ve iktisadî özellikleri açısından birbirinden farklı iki büyük bölgeden oluşur: Kuzeyde, ülkenin genişlemesinden önceki sınırları içinde bir Mağrib ve Atlas ülkesi olan asıl Fas, güneyde kurak bir çöl alanı olan Batı Sahrâ.

I. FİZİKİ ve BEŞERÎ COĞRAFYA

Jeolojik yapısı, yüzey şekilleri ve Büyük Sahrâ'nın bazı etkilerine rağmen kuzey kesiminde hüküm süren Akdeniz iklimi ve Avrupa ile olan tarihî ilişkileri gibi sebeplerle bazı müelliflerin "Avrupa ve Afrika arasında bağ oluşturan ülke", "güneyinde Afrikalı, kuzeyinde Avrupalı olan ülke" veya "Afrika ile Avrupa'nın kenetlendiği ülke" gibi tanımlamalarla söz ettikleri asıl Fas'ta (Kuzey Fas) reliyefin ana çizgilerini Atlas dağları adı verilen sıradağlar belirler. Alp sisteminin bir parçasını teşkil eden bu dağlar Fas topraklarında, yapı ve yükselti bakımından farklı olan ve birbirlerinden, araya giren çok defa faylarla sınırlanmış platolar ve ovalarla ayrılan dört sıra meydana getirirler. En kuzeyde, Akdeniz kıyıları boyunca denize doğru içbükey bir yay çizerek uzanan Rif Atlasları (er-Rîf) yer alır. Hemen kıyıda dik yamaçlarla başlayan ve kuvvetle kıvrılmış, çoğunlukla kum taşı, marn ve kalkerden oluşan Rif Atlasları orta yükseklikte olmalarına rağmen kıyı boyunca ve içerilere doğru ulaşımı güçleştiren bir rol oynamışlardır. Onların güneyinde, Fas'ın Atlas Okyanusu kıyıları ile Batı Cezayir'i birleştiren başlıca yolun izlediği Tâze Gecidi'nin ötesinde başlayan Orta Atlas dağları (Cibâlû Atlası'l-vustâ) güneybatıdan kuzeydoğuya doğru uzanan, çoğunlukla kireç taşından oluşmuş daha yüksek bir kütledir. Derin vadilerle yarılmış olan Orta Atlaslar, Fas'ın iki önemli akarsuyunu teşkil eden Muluya ve Ümmürrebî'nin kaynak alanıdır; bu akarsuların ilki Akdeniz'e, ikincisi Atlas Okyanusu'na dökülür. Bu dağların batısında Rif Atlasları ile Orta Atlaslar arasında yükselmiş eski bir peneyplen olan Orta Plato ile, onu batıdan sınırlayan bir fay hattının ötesindeki daha alçak Miknâs ve Ma'mûre ovaları ve nihayet kıyıda Sebû nehrinin ve kollarının suladığı, alüvyonlarla kaplı

zengin Garb ovası yer alır. Orta Atlaslar doğuda fay basamakları ile Muluya havzasına iner. Güneyde ise aynı doğrultuda uzanan ve bazan Büyük Atlaslar da denilen Yüksek Atlaslar'a bağlanır. Bütün Kuzey Afrika'nın en görkemli dağları olan Yüksek Atlaslar (Cibâlû Atlası'l-ulyâ) birbirine paralel sıralar halinde yaklaşık 750 km. uzunlukta, ortalama 150 km. genişlikte, her yönden genç faylarla sınırlanmış ve bu sebeple zaman zaman şiddetli depremlerin meydana geldiği muazzam bir dağ kütesidir. Birçok dorukları 3000 metreyi aşan ve tepeleri kışın karla kaplanan bu dağların en yüksek noktası güneybatı kesimindeki Cebelütbkâl'dır (4165 m.). Güney Fas'taki Sûs ve Dirâ' gibi başlıca akarsuların doğduğu Yüksek Atlaslar'ın orta ve kuzeydoğu kesimi gevşek kıvrımlar gösteren kayaçlardan, güneybatı kesimi ise eski temele ait yükselmiş bloklardan oluşur. Kütle kuzeydoğuya gidildikçe alçalır ve Cezayir topraklarında Sahrâ Atlasları (Cibâlû Atlası's-Sahrâviyye) adı altında devam eder. Atlas dağlarının en alçak olan sırası en güneydeki Anti Atlaslar'dır (Cibâlû Atlası'l-Halfiyye). Anti Atlaslar'ın yapısında billurlu kayaçlar en geniş yeri kaplar. Bu kütle ile Yüksek Atlaslar'ın sınırında ise Sûs ve Dirâ' vadileri arasındaki su bölümünü oluşturan volkanik Cebelisîrvâ yükselir. Atlas sıradağlarının doğusunda Büyük Sahrâ'ya doğru giderek alçalan yüksek platolar geniş bir alan kaplar. Fas'ın Batı Sahrâ adıyla bilinen güney kesiminde, başlıca yüzey şeklini eski temeli örten ve Büyük Sahrâ'ya doğru giderek yükselen, çoğu kuru bazı vadilerle (Sâkiyetülhamrâ gibi) yarılmış ve yer yer "Sebha" adı verilen geçici bataklıklarla kesintiye uğramış ge-

Meknes
sehrinden
bir görünüş -
Fas

niş düzlükler oluşturur. Genellikle hamada karakterinde taşlı çöllerle kaplı olan bu düzlüklerin bazı kesimlerinde alize rüzgârları yönünde sıralanmış kum tepeleri görülür.

Akdeniz kıyılarından Yengeç dönencesinin ötesine kadar yaklaşık 15 enlem derecesi boyunca uzanan ve aynı zamanda denizle çöl arasında bir geçiş alanı olan Fas'ta kuzeyden güneye ve batıdan doğuya gidildikçe değişik iklim şartları ile karşılaşılır. Kuzey ve Orta Fas'ın Akdeniz ve Atlas Okyanusu'nun etkilerine açık bölgelerinde ılık ve nemli kışları, kurak ve sıcak yazları ile Akdeniz iklimi hüküm sürer (Dârülbeyzâ'da ortalama sıcaklık ocak 12° C, ağustos 23° C). Rif Atlasları'nda ve Orta Atlaslar'da yıllık yağış genellikle 750 milimetrenin üzerindedir. Ülkenin kuzey yarısında Atlas Okyanusu kıyıları sulamasız tarıma imkân verecek ölçüde yağış alır. Fakat kıyıdan uzaklaştıkça yağış giderek azalır; aynı zamanda bu iç kesimlerde yıllık sıcaklık farkı da artar ve özellikle yazlar çok daha sıcak geçer (Tâze'de ocak ortalaması 11° C, ağustos ortalaması 28° C). Dağların yüksek kısımlarında ise sıcaklık kışın -20 dereceye kadar düşebilir. Bu kesimde güneye doğru yıllık yağış miktarı giderek azalır ve 400 milimetrenin altına iner. Kuzey ve Orta Fas'ın, dağların doğu yamaçları ile Büyük Sahrâ arasında kalan plato ve ovalarında karasal etkilerin çok belirgin, yağış miktarının çok daha az olduğu (çok yerde 200 mm. dolayında) Akdeniz iklimi görülür. Yazın Büyük Sahrâ'dan esen ve "şarkî" adı verilen çok sıcak bir çöl rüzgârı zaman zaman dağları aşarak batı bölgelerini de etkiler. Bu sırada sıcaklık 40 dereceye kadar çıkar. Ülkenin Atlas Okyanusu kıyılarında yaz mevsimi, soğuk Kanarya akıntısı üze-

rinden geçerek gelen meltemler sayesinde nisbeten daha serindir; aynı sebeple bu kıyılarda sık sık sis görülür.

Ülkenin güney kesimini oluşturan Batı Sahrâ'da sıcaklığın daha yüksek (kışın 15-18° C; yazın 25-30° C), karasal etkilerin daha belirgin olduğu ve yıllık yağış tutarının 100 milimetrenin altına indiği mutlak çöl iklimi hüküm sürer. Gerek bu bölgenin gerekse bütün Fas'ın belirlenmesi gereken iklim özelliklerinden biri de yağış miktarında yıldan yıla meydana gelen ve bazan büyük zararlara yol açan oynamalardır. Meselâ 1981 yılındaki şiddetli kuraklık tahıl üretiminin % 50, bütün ziraî üretimin % 25 oranında azalmasına ve hayvanların % 30-40 kadarının da telef olmasına yol açmıştır.

Doğal bitki toplulukları da ülkenin sınırları içinde, özellikle yağış miktarında kendini gösteren büyük iklim farklılaşmalarını yansıtır. Fas'ın doğu ve güney kesimlerinde yılda 100 milimetreden daha az yağış alan bölgeler çöl halindedir. 100-200 mm. yağış alan bölgeler ise kuraklığa dayanıklı seyrek otlar ve çalılardan oluşan steplerle kaplıdır. Buna karşılık yağışın yeterli olduğu yerlerde, özellikle Atlas dağlarının denize bakan yamaçlarında daha gür bir bitki örtüsüyle karşılaşılır. Bu doğal bitki toplulukları yüzyıllar boyunca kesme, yakma ve otlatma gibi sebeplerle tahrip edilmiş olduğu için alanları bugün çok daralmıştır. Bitki örtüsü ovalarda ve dağlarda daima yeşil çalılardan, yabani zeytin, ardıç, bir çam türü olan tuya, katırtırnağı ve cüce palmiye gibi ağaçlardan ve ancak yer yer muhafaza edilmiş olan mantar meşesi korularından oluşur. Daha yükseklerde ise ardıç, köknar ve sedir korularına rastlanır.

Günümüzde 25 milyonu aşan nüfusu ile Fas Mağrib'in en kalabalık devletidir. Binde 26 dolayında olan yüksek nüfus artış oranı sayesinde ülke nüfusu özellikle 1926'dan bu yana hızlı bir şekilde çoğalmış ve 1926'da 4,2 milyon olan nüfus 1971'de 15 milyona, 1985'te de 22.900.000'e, 1992'de 26.239.000'e yükselmiştir. Aynı artış hızı ile nüfusun 2000 yılında 36 milyonu bulacağı tahmin edilmektedir. Hızlı artış sebebiyle nüfusun yarıya yakını (1985'te % 46) on beş yaşından küçük olanlar meydana getirir. 1956'dan önce ülkede yaşayan ve bir ara sayıları 400.000'i aşan Fransızlar'ın büyük kısmı Fas'tan ayrılmış ve bu sayı günümüzde 100.000 dolayına düşmüştür. Aynı şekilde eskiden sayıları 300.000 kadar olan ve büyük çoğunluğunu İspanya'dan sürülen yahudilerin torunlarının teşkil ettiği Müseviler'in sayısı da 1948-1964 yılları arasındaki dönemde esas itibarıyla İsrail'e ve Amerika'ya yönelen göçler yüzünden çok azalmış ve bugün 10.000 dolayına düşmüştür. Öte yandan iş imkânlarının kısıtlı, buna karşılık nüfus artışının hızlı olması 1 milyondan fazla Faslı'nın dış ülkelere göç etmesine yol açmış bulunmaktadır.

Tabiat şartları, ekonomik gelişme seviyesi ve iş imkânları bakımından mevcut büyük bölgesel farklar, Fas'ta nüfusun dağılışında göze çarpan büyük dengesizliklerin başlıca sebepleridir. Ortalama nüfus yoğunluğu 31'dir. Fakat bu yoğunluk, nüfusun en büyük kısmının toplandığı kuzeybatı bölgesinde, özellikle kıyı şeridinde ve başlıca tarım alanları olan ovalarda çok daha yüksektir. Dârülbeyzâ bölgesinde 2000'i, Tanca'da 600'ü, Agâdir vilâyetinde 70'i geçen nüfus yoğunluğu iç kısımlara doğru azalır ve Merakeş vilâyetinde 50'ye düşer; ülkenin doğu ve güney kesimindeki stepler ve çöller ise boş denecek kadar tenhadır. Kırsal nüfus oranı, iş imkânlarının daha fazla olduğu şehirlere doğru giderek kuvvetlenen iç göçler yüzünden hızla azalmaktadır. Ülkenin en kalabalık şehirleri de kuzeybatıda, özellikle kıyı kesiminde yer alır. Bunların başlıcaları kıyı kesiminde başşehir Rabat (hemen kuzeyindeki Selâ ile birlikte 1.009.000 [1987], 1926'da 38.000), ülkenin en büyük şehri olan Dârülbeyzâ (Kazablanka, 1926'da 106.000, 1987'de 2.573.000), Vücd ile (1926'da 20.000, 1987'de 579.000) Tanca (1987'de 363.000), Orta Atlaslar'ın batısındaki Fez (1926'da 81.000, 1987'de 631.000) ve Yüksek Atlaslar'ın batı eteklerindeki

tarihî Merakeş'tir (1926'da 149.000, 1987'-de 543.000). Ülkenin تنها güney kesiminde büyük şehirler yoktur; bu bölge-deki en önemli merkezler kıyıda Tarfa-ye ile el-Uyûn'dur.

Prehistorik çağlardan beri meskûn olan Fas milâttan önce 2000 yıllarında, bugünkü Sâmi Berberîler'le ırkî yakınlığı olan İberler tarafından kolonize edilmiştir. Girilmesi güç dağlık alanlarda çoğunlukla tahkim edilmiş köylerde yaşayan Berberîler Fas nüfusunun 1/3 kadarını oluştururlar. VII. yüzyıl sonlarından başlayarak müslüman Arap kuvvetlerinin akınlarına uğrayan Fas, VIII. yüzyıl başlarında Mûsâ b. Nusayr kumandasındaki müslümanlar tarafından fethedildi. Yerli halkı oluşturan Berberîler'in İslâmîyet'i kabulü ile bölge bir müslüman ülkesi haline geldi. Daha sonra özellikle Berberî asıllı Murâbit ve Muvahhid sülâlelerinin hükümlerlikleri döneminde (XI-XIII. yüzyıllar) İslâmîyet ülkenin güneyindeki geniş bölgelere yayıldı. Muvahhidler döneminin sonlarında Arap asıllı bedvîler Fas topraklarına sokulmaya başlamıştı. Bu gelişmelere paralel olarak Fas zamanla, Arap dili ve kültürünün özü Berberî olan ve bu sebeple bazı özellikler gösteren bir parçası haline geldi. Bugün nüfusun % 65 kadarını daha çok ovalarda, tarım alanlarında ve özellikle şehirlerde toplanmış Arapça konuşan, ancak aslında büyük bir kısmı Araplaşmış Berberîler'den oluşan insanlar meydana getirir. Ülkenin resmî dili Arapça'dır. Nüfusun hemen tamamı (% 99.95'i) Sünnî müslüman olup çoğunluğu Mâli mezhebindedir. Ülkede çoğu Katolik olmak üzere 43.000 kadar da hristiyan vardır; Müsevîler ise çok küçük bir azınlık oluştururlar.

Kişi başına 500 dolar civarında olan millî geliriyle Fas ekonomik bakımdan fakir ülkeler arasında yer alır. Ülkenin güneye doğru genişlemesi üzerine Ce-zayir'in desteklediği Polisario gerillaları ile doğu ve güney sınırı boyunca sürdü-rülen uzun savaşın ağır masrafları ve önemli ölçüde yakıt ve besin maddeleri ithal etmek zorunluluğu dolayısıyla yapılan dış harcamalar ekonomiyi olumsuz yönde etkiledi. 1988-1992 yıllarını kapsayan kalkınma planı çerçevesinde ekonomiyi yeniden düzenlemek gayesiyle ülkede köklü reformlar yapıldı.

Günümüz Fas'ında çalışan nüfusun en büyük kısmı (% 40 kadarı) tarımla uğraşır. Fakat tarımın millî gelirdeki payı düşüktür (% 15). Buna karşılık faal nüfusun

% 26 kadarının istihdam alanı olan endüstrinin millî gelirdeki payı % 25, çalışan nüfusun % 3'ünün meşgalesi olan madencilik payı da % 5'tir. Halkın büyük kısmının geçim kaynağı olan tarım aynı zamanda ihracatın değerce % 30 kadarını sağlar. Tarıma elverişli topraklar, büyük kısmı çöllerle kaplı olan ülke yüzölçümünün ancak % 11 kadarını teşkil eder. Ayrıca kurak iklim şartları, sulama tesislerinin yetersizliği ve yağışların düzensizliği gibi olumsuz etkenler bunun ancak çok küçük bir kısmında (yaklaşık % 6 kadar) sürekli olarak tarım yapılmasına imkân vermektedir. Bundan dolayı 1988-1992 kalkınma planında özellikle baraj ve sulama tesisleri yapımına önem verilmiştir. Başlıca tarım ürünleri tahıl (buğday, arpa ve mısır), turuncgiller, patates, domates, baklagiller ve zeytindir. Ayrıca şeker pancarı ve şeker kamışı (Garb bölgesinde), yer fıstığı, pamuk, çeşitli sebzeler ve üzüm gibi ürünler de yetiştirilir. Buğday üretimi, yağış şartlarına bağlı olarak yılda 1,5-3,5 milyon ton arasında değişir. Hayvancılık özellikle göçebelerin başlıca geçim kaynağıdır. En çok beslenen hayvanlar koyun (yaklaşık 18 milyon baş), keçi (6 milyon baş), sığır (3,5 milyon baş) ve devedir (yaklaşık 200.000 baş). Kuraklık hayvancılığı da olumsuz yönde etkiler. Balıkçılık ülkenin çok uzun kıyılara sahip olmasına rağmen gelişmiş değildir; yılda ancak ortalama 500.000 ton kadar balık avlanır.

Fas yer altı kaynakları bakımından oldukça zengin bir ülkedir. Bu kaynaklar arasında en önemlisi ve ülke ekonomisinde en büyük rolü oynayan fosfattır. Dünya fosfat rezervinin yaklaşık 2/3 kadarı Fas'tadır. Başlıca yataklar Harîbce, Yûsufiye ve güneyde Batı Sahrâ bölgesinde Bûkrâ'da bulunmaktadır. Ülke, ortalama 21 milyon tonla fosfatlı kaya üretiminde Amerika Birleşik Devletleri'nden sonra dünyada önemli bir yer tutar. Fosfat kayası ve sülfürik asit ihracatı ülkenin en önemli gelir kaynağıdır. Daha büyük gelir sağlamak için fosfatlı kayaların ülke içinde işlenerek fosforik asit, fosforlu gübreler gibi mâmul maddeler halinde ihracı maksadıyla yeni tesisler kurulmasına özen gösterilmektedir. Fas henüz değerlendirilmeyen birçok yer altı kaynağına da sahiptir. Üretim yapılan madenlerin başlıcaları 1984 yılı üretimi olarak manganez (30.000 ton), kurşun (99.000 ton), barit (561.000 ton), flüor (65.900 ton), kaya tuzu (70.000 ton),

demir (96.000 ton), bakır (18.100 ton) ve maden kömürüdür (838.000 ton). Buna karşılık petrol bakımından fakir olan ülkede ham petrol üretimi ancak 17.000 ton kadardır.

Fas'ta endüstrinin karşılaştığı en büyük zorluk enerji sorunudur. Bu bakımdan ülke büyük ölçüde dışa bağımlı olup önemli miktarda kömür ve ham petrol ithal etmektedir. Elektrik üretimi de azdır; 6,8 milyar kilovat saat olan yıllık elektrik üretiminin % 77 kadarı termik santrallerden elde edilir. En gelişmiş endüstri kolları, fosfat kayalarını işleyen gübre ve fosforik asit fabrikaları, petrol arıtma tesisleri, dokuma, çimento, şeker ve konserve endüstrileridir. En önemli endüstri tesisleri ülkenin kuzeybatı bölgesinde, özellikle Dârûlbeyzâ ve Asfi arasındaki Atlas Okyanusu kıyı şeridiyle kuzeyde Akdeniz kıyısının doğu kesimindeki Nâdüre yöresinde toplanmıştır.

Tabiat şartlarındaki bölgesel farklılaşma ulaşım şebekesinin gelişme derecesinde de kendini gösterir. Karayollarının toplam uzunluğu 59.000 kilometreyi geçer. Bunun yarıya yakını sert yüzeyli iyi yollardır. Demiryollarının toplam uzunluğu 1900 kilometreye yakındır; ancak bunun 161 km. kadar küçük bir kısmı çift hatlıdır. Gerek karayollarının gerekse demiryollarının en sık olduğu bölge Fas'ın kuzeybatı kesimidir. Ülkede on dokuz havaalanı mevcut olup bunların sekizi milletlerarası hizmet vermektedir; en işlek olanları Tanca ve Rabat hava limanlarıdır. Yaklaşık 3500 km. uzunlukta bir kıyıya sahip olmasına rağmen Fas'ın 700.000 tonilatoyu bulmayan zayıf bir deniz ticaret filosu vardır. En işlek limanlar Dârûlbeyzâ, Asfi, Muhammediye, Agâdir, Tanca, Kuneytira, Tantân ve güneyde Dâhle ile Nâdüre'dir.

Fas'ın dış ticareti ve ödemeler dengesi her yıl açık verir. Bu açığı kapatmak hususunda gösterilen çabalar arasında özellikle turizm faaliyetleri büyük önem taşır. Çoğu Fransız olmak üzere ülkeye gelen turist sayısı yılda 1,5 milyon kişi dolayındadır. 1985'te turizm, toplam ihracat tutarının % 27'sine eşit bir döviz girdisi sağlamıştı. Fas'ın ihraç ettiği başlıca mallar fosfatlı kayalar ve fosfat ürünleriyle (ihracatın değerce % 50 kadarı) başta turuncgiller olmak üzere bazı tarım ürünleridir (ihracatın % 25 kadarı). İthalâtta en büyük yeri sıvı ve katı yakıtlarla (ithalâtın değerce % 29 kadarı) besin maddeleri (% 13) tutar. En çok ticaret yapılan ülke Fransa'dır (ihracatın % 23, it-

halâtın % 24 kadarı); onu petrol alımı dolayısıyla Suudi Arabistan takip eder. İspanya, Amerika Birleşik Devletleri, Almanya dış ticarete önemli yeri olan diğer ülkelerdir.

BİBLİYOGRAFYA :

A. Bernard, "Le Maroc", *Géographie universelle*, Paris 1937, XI, 116-177; J. L. Miège, *Le Maroc*, Paris 1962; *Morocco, Physical and Social Geography*, New York 1987, s. 613-625; *The Middle East and North Africa 1988*, London 1987, s. 613-640; G. Joffe, *The Maghreb or Western Arab World*, New York 1988; D.-M. Frémy, *Quid*, Paris 1990, s. 975-977; *EBr.*, XII, 444-451; *Büyük Larousse*, İstanbul 1988, VII, 3979-3986.

SİRRİ ERİNÇ

II. TARİH

1. **İslâm Öncesi Dönem.** Fas'ın ilk sakinleri hakkında hemen hiçbir şey bilinmemektedir. Milâttan önce III. binyılın sonlarında doğudan (muhtemelen Yemen, Mısır veya Kuzey Afrika'nın diğer yerlerinden) buraya bazı kabileler gelerek yerli halkla karışmışlardır. Fas'ta yaşayan Berberî topluluğu Masmûde, Zenâte ve Sanhace adlı üç büyük kabileden oluşmakta ve çeşitli tabiat güçlerine inanan bu insanlar avcılık ve ziraat yapmakta idiler; Fenikeliler'in Fas sahillerinde görünmesiyle yavaş yavaş ticarî hayata da aşıldılar. Önceleri İber yarımadasıyla önemli bir ticaret ilişkisi içinde olan Fenikeliler, Fas sahillerinde başlangıçta iskele vazifesi gören, fakat sonradan birer ticaret merkezi haline gelen bazı koloniler kurdular. Milâttan önce IX. yüzyılın sonunda bu koloniler, Lübnan'daki Sûr şehrinde ayrılarak Tunus'ta Kartaca'yı kuran ve kısa sürede önemli bir güç haline gelen Kartacalılar'ın eline geçti. Kartacalılar Berberîler'le ticaretin yanı sıra dostane ilişkiler de geliştirerek onlardan ordularının asker gücü ihtiyacını karşıladılar. Daha sonra Fas topraklarının güney ve batısında üç Berberî krallığı kuruldu; bunlar Kartacalılar'la uzunca bir süre dayanışma içinde varlıklarını sürdürdüler. Bu dayanışma Kartaca ile Roma arasında çıkan I. Pön Savaşında da (m.ö. 264-241) devam etti. Fakat II. Pön Savaşının (m.ö. 218-201) sonlarında Berberî krallıklar saf değiştirerek Kartacalılar'ın yenilmesine sebep oldular. Ancak Berberîler bu tarihten itibaren Romalılar'ın nüfuzu, milâttan sonra 40 yılında da fiilen yönetimi altına girdiler. Yaklaşık dört asır süren Roma hâkimiyeti sırasında ormanlar kesilip tarım arazileri genişletilmiş ve çeşitli sulama tesisleri geliştirilerek verim arttı-

rılmaya çalışılmıştır. Bu dönemde Berberîler'in büyük bir kısmı tarımla uğraşırken bir kısmı da orduda görev almıştır; ancak yabancı hâkimiyetini kabullenemeyen Berberîler sürekli problem çikarmışlardır.

430 yılında Vizigotlar tarafından İspanya'dan çıkarılan Vandallar, merkezî otoriteye karşı gelen Romalı kumandan Boniface'nin de yardımıyla Fas'taki Roma hâkimiyetine son verdiler ve yaklaşık bir asır yaşayan bir devlet kurdular. Yeteri kadar insan gücünden ve yöneticilik yeteneğinden yoksun olan Vandallar Berberî topluluklarını kendi hallerine bıraktılar. Bu dönemde bayındırlık işlerinde duraklama, buna karşılık tarım, hayvancılık ve ticaret alanlarında gelişme görüldü. Düzenli bir ordu ve disiplinli bir idareleri bulunmayan Vandallar VI. yüzyılda gelen Bizans saldırılarına karşı koyamadılar ve Fas'ın kuzey kısmı Roma İmparatorluğu'nun birliğini sağlamak isteyen Bizans'ın eline geçti; geri kalan kısımlar Berberîler'de kaldı. 100 yıl kadar süren Bizans döneminde Fas yoğun askerî ve dinî faaliyetlere sahne olmuştur. Hristiyanlığı yaymada hırslı davranan Bizanslılar devlete verilen verginin yanı sıra bir de kilise vergisi koydular. Buna rağmen Fas'ta Hristiyanlığın başarısı sınırlı kalmış ve Berberîler'in çoğunluğu İslâm'a girinceye kadar tabiat unsurlarına inanmaya devam etmiştir.

2. **İslâmî Dönem.** Müslümanlardan, Mağribü'l-aksâ dedikleri Fas'a ilk ayak basan lider Ukbe b. Nâfi'dir. Kuzey Afrika'daki ilk valiliği döneminde (666-674) müslümanların Tunus'taki varlığını korumak için askerî ve dinî bir üs olarak Kayrevan'ı kuran Ukbe, 682'de başlayan ikinci valiliği döneminde batıya doğru ilerleyerek önce Tanca'ya, vali Julianus'un ona tâbi olmayı kabul etmesinin ardından da güneye yönelerek Dirâ' vadisi yoluyla Sûs'a ulaştı. Buralarda önemli bir mukavemetle karşılaşmayınca ordusunun bir kısmını yanına alarak Kayrevan'a dönmeye karar verdi; ancak dönüşte Biskire yakınlarında Berberî kabile reislerinden Küseyle b. Lemzem'in saldırısına uğradı ve birçok adamıyla birlikte öldürüldü (683). Bunun üzerine Kayrevan'da bıraktığı vekili Zühayr b. Kays sağ kalan askerleri geri çekti ve üç yıl sonra Zenâte Berberîleri'nin de katkısıyla, bir Berberî krallığı kurmuş olan Küseyle'yi ardarda yenilgilere uğratarak iç kısımlara kadar ülkeyi ele geçirdi. Ancak Küseyle'nin yenilgisi Kuzey Afrika'daki mu-

kavemetin sonu olmadı ve müslümanlar yirmi yıl boyunca Bizanslılar, yahudî kabileleri ve yine Küseyle liderliğindeki Berberîler'le mücadele etmek zorunda kaldılar. Zühayr b. Kays'ın 690'a kadar sürdürdüğü mücadele bu tarihten itibaren Hassân b. Nu'mân'la devam etti. Onun ölümü üzerine Mûsâ b. Nusayr Kayrevan'daki müslüman ordusunun başına geçtiğinde etraftaki Bizans ve Berberî gücü kırılmış durumdaydı. Dolayısıyla Mûsâ b. Nusayr hiçbir güçlükle karşılaşmadan batıya doğru ilerledi ve Ukbe b. Nâfi'in yolunu takip ederek önce Tanca'yı İslâm hâkimiyetine soktu. Tanca'nın sorumluluğunu Berberî reisi Târik b. Ziyâd'a bıraktıktan sonra güneye doğru yola çıktı ve Dirâ' vadisini geçerek Tefilât'e ulaştı. Yol boyunca Berberî kabileleri İslâm'ı ve müslümanların otoritesini kabul ettiklerini bildirdiler; böylece bugünkü Fas'ın sınırları içinde kalan topraklar müslümanların eline geçmiş oldu.

Mûsâ b. Nusayr'dan sonra bölgeye gönderilen bazı valilerin sert politikaları ve vergi toplamada gösterdikleri katı tutum, özellikle Hâricî fikirlerin etkisinde kalmış olan kabilelerin isyanına yol açtı. Emevîler tarafından cezalandırılmaktan korkarak Arap yarımadasını terkedip VII. yüzyılın sonunda Fas'a kadar giden bir grup Hâricî bazı kabileler arasında fikirlerini yaymayı başarmıştı. Neticede farklı bir dinî ve siyasî anlayış kazanan Hâricî Berberî kabileleri Emevî valilerinin sert uygulamalarıyla karşılaşınca Tanca'da Matgara kabilesi reisi Meysere'nin önderliğinde isyan ettiler ve Emevî yönetimine son verip İdrîsî Devleti'nin kuruluşuna kadar kendi bölgelerinde ayrı ayrı hüküm sürdüler.

İdrîsî Devleti'nin kurucusu İdrîs b. Abdullâh (I. İdrîs), 786'da Mekke yakınlarında Hz. Hüseyin taraftarları ile Abbâsîler arasında meydana gelen Fah Savaşından sonra Arap yarımadasını terketmiş ve 788'de Fas bölgesindeki Velîle kasabasına yerleşmişti. Burada Evrebe Berberî kabilesiyle iyi ilişkiler kuran İdrîs 789 yılında bu kabilenin dinî ve siyasî lideri olarak kabul edildi. Hem Hz. Ali soyundan gelmesi hem de dinî konularda geniş bilgi sahibi olması sebebiyle kısa süre içinde Fas ile Miknâs arasındaki Berberîler'e de kendini benimseten İdrîs, 789'da sakinlerinin çoğunu hristiyan ve yahudilerin oluşturduğu Tâdlâ'yı ele geçirdi. 791 yılında öldürülünceye kadar kıyı şeridi hariç Kuzey Fas'ı ve gü-